

Данијела ПЕТКОВИЋ

(Београд, Институт за књижевност и уметност)

petkovic.danijela@yahoo.com

ВЕРТИКАЛЕ ЕПСКИХ ЛИКОВА*

Кључне речи: вертикални низ, парадигматске везе, ликови епских песама, сижејни модел

Апстракт: У раду се испитују различити типови парадигматских низова ликова епских песама. Вертикалне скупове формирају нпр. ликови различитих песама које повезује исти делокруг, функција или сижејна позиција. Хијерархијско раслојавање сваког оваквог скупа условљено је дубинским структурисањем појединих сижејних модела. Избор епских ликова који улазе у један вертикални низ ограничен је хоризонталним (синтагматским) везама које се успостављају међу ликовима једне песме (устаљени парови, тријаде), а такође и именовањем (национална или етничка изоморфност, типска имена). Парадигматске релације подразумевају и имплицитне везе, тј. асоцијативно укључивање неprisутних ликова у одређени низ.

Сосирову идеју о уланчавању јединица једног система радио је и допунио руски лингвиста и структуралиста Роман Јакобсон, примењујући своје учење на поетски систем. Низ који настаје по критеријуму асоцијације, сличности, еквиваленције, назвао је осом селекције. Принцип повезивања јединица оваквог низа заснован је на метафори (Jakobson 1966: 296). У Лотмановој интерпретацији, Сосиров асоцијативни низ и Јакобсонова оса селекције одговарају парадигматској оси (Lotman 1976: 125–131). Она подразумева избор једног елемента између сличних у истом скупу и његово постављање на одређено место у систему.

Овакво вертикално повезивање може се пресликати на систем епских ликова. Заменљивост једног јунака другим на истој сижејној позицији у различитим варијантама последица је припадности поменутој оси. Певач бира једног од сличних јунака из одређеног скупа. Границе скупа се успостављају хијерархијски, слично дубинском структурисању типова сижејних модела. Као што се сижеи разврставају од најопштијих типова, преко подтипова, група, подгрупа, до појединачних, непоновљивих песама, тако се

* Овај рад је настао на пројекту „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду” (178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и вертикала ликова епске песме формира од нивоа најопштијих делокруга до равни номенклатуре, при чему треба нагласити да гранање делокруга ликова не мора равномерно пратити хијерархизацију сижејних модела. Другим речима, исти поступак кадмирања јунака и сижеа не подразумева исти број нивоа на линији од најситнијег до најкрупнијег кадра.

Дужина парадигматског низа, односно величина асоцијативног скупа, тј. број синонимних ликова, зависи од нивоа уопштености модела. На највишој, најопштијој, равни ликови се групишу у основне делокруге, донекле сагласне Проповој класификацији, а делимично жанровски спецификоване. Јунак и противник су у највећем броју сижеа осовина за коју се везују налогодавац (пошиљалац), помоћник, жртва или лице према ком се усмерава епска акција. Најшири скуп окупља имена свих ликова српске епике, затим се формирају посебни вертикални скупови у којима се ликови групишу према делокругу.¹ У једном се налазе нпр. сви јунаци, други скуп образују сви противници, трећи – помоћници, итд. Основни делокрузи даље се спецификују према захтевима сижејних модела. Јунак се обликује као индивидуални подвижник, заточник или део шире групе (чете, војске), а даље се функционално раслојава на заштитника слабих, ослободиоца, такмичара, женика, итд. Дубљи ниво разликује типове заштитника (борац против насилника, осветник и сл.), ослободилаца (јунак који спасава робље, или побратима из тамнице, итд.), младожења (нпр. отмичар, женик који испуњава тешке задатке...) итд. У груписање се равноправно укључује и врста сродничке везе која се успоставља између јунака и неког другог лица из света епске песме. Последња раван подразумева скуп епских имена и најмање је типизована. Слична линија се може повући од сваког делокруга до конкретног имена. Из најопштијег скупа налогодаваца певач бира одговарајућег владара, вођу, кућног (породичног) старешину или угроженог члана породице. Владар нпр., даље се спецификује кроз антагонистичку или комплементарну релацију са јунаком. Скуп се делимично конкретизује посезањем за типским именом – будимски краљ, турски цар, ћесар, московска краљица, да би се на крају издвојило лично име – цар Стјепан, краљ Матијаш, кнез Лазар. Од најопштије до најконкретније разине скупови се шире, тј. број чланова скупа на дубљим нивоима све је већи, што је нарочито видљиво на равни епске номенклатуре.

Хијерархизовани парадигматски скупови који се успостављају од равни основних, па секундарних делокруга, преко функција, до типских и конкретних имена, могу се упоредити са паралелном хијерархизацијом ликова драмских текстова. Најопштији је актанцијални скуп (модел), сачињен од актанта – елемената синтаксичке структуре, заједничке већем броју

¹ Снежана Самарџија уочава три нивоа структурисања. Основа је базични делокруг, он се грана на секундарни, а последња парадигматска раван припада епској номенклатури (Самарџија 2008: 301–302).

текстова. Мање апстрактан парадигматски скуп образују актери (акторијални скуп), на нивоу једне приче, једног текста (у епици – сижееа). Још конкретнији је скуп улога, а последња раван припада лицима (Ibersfeld 1981: 111–117; Gremas 1973: 98–107).

Избор епских ликова са исте парадигматске (селективне) осе, у свакој варијанти, двоструко је ограничен. Најпре сижеејни модел одређује одабир делокруга ликова, носилаца епске радње. Нпр. бројни епски сижееи почивају на интеракцији јунака, противника и жртве. У песмама о ослобађању ближе се одређују као спасилац, поробљивач и сужањ. Потом подтип, група, подгрупа даље прецизирају сваки делокруг. Тип сижееа о заштити слабих укључује угроженог владара, члана породице, девојку, калуђера, у једном скупу, насилника, зулумћара, вилу, у другом, и слабог јунака, намерника или осветника, у парадигматском скупу јунака заточника.² На истој вертикали, међу угроженима, нашли су се, између осталих, и Ђурђе Сенковић, сестра и љуба Боланог Дојчина, царица Милица, игуман цркве Петковице у Поцерју. Селективном скупу насилника припадају ага од Рибника, Усо Арапин, змај од Јастрепца, Пејзо. Дуги вертикални низ подвижника формирају, између бројних јунака, и Иво Сенковић, Болани Дојчин, Змај Огњени Вук и Лука Лазаревић. Ликови на истој осци су синонимни, певач бира једног с исте линије. Избор ипак није потпуно слободан.

Друго ограничење укључује се на равни именовања. Експанзију парадигматског, асоцијативног, скупа на овом нивоу зауставља најпре формулативна употреба типског имена (нпр. Арапин, Турчин, паша – на позицији противника), а затим и синтагматска релација између протагониста. Избор одређеног јунака сужава одабир других ликова исте песме – нпр. противника или налогодавца, и обрнуто, неки противник или владар дозвољава према себи одређеног јунака. Чак и кад нема прецизних парова или тријада, добар певач води рачуна о историјском тренутку, а понегде и заједничком локусу. Тако ће се косовски јунаци хоризонтално повезати са Муратом и Бајазитом (Појазет, Појазит), турским војсковођама потврђеним историјом, сењски или котарски ускоци са Турцима Крајишницима, а устаници са историјским противницима. Спорадично опстају и необични спојеви. Нпр. у сижееу о издаји Милошеве љубе (СНП VII, 29), који донекле прати образац модела познатог као „неверна Грујовица”³, међу дванаесторицом Милошевих чобана именују се једино Васа Чарапин и Чупић Стојан. Устанички јунаци „залутали су” у мотивску песму.

Издвајање и именовање лика из једног парадигматског скупа у свакој конкретной варијанти аутоматски одређује границе суседног селективног скупа. Треће ограничење потиче, дакле, од

² Поброяни типови јунака, противника и жртве, према класификацији С. Самарције, одговарали би секундарном делокругу.

³ Радосав Меденица ову групу сижееа обједињује темом – „улога детета” (Меденица 1965: 162–169).

утврђених синтагматских веза, које омеђују и усмеравају избор на парадигматској линији. Певач, заправо, сваког тренутка своје јунаке уланчава и хоризонтално и вертикално. Парадигматика подразумева зато и преузимање укрштених, спојених асоцијативних низова, тј. преношење формулативних веза, готових релација, успостављених између најмање два скупа (преузимање парова⁴). Скуп може бити организован на актанцијалној равни, која обухвата више дихотоних сужејних модела. Тако је тројна функционална веза јунак – противник – објекат (жртва, тражено лице и сл.) вишеструко варирана кроз бројне сижее. Готова спрега успоставља се и на nižем, дубљем, акторијалном нивоу, који сеже до граница једног сужејног модела. Нпр. два брата и вила, носиоци сужеа о завади браће због виле, удружују се у заједнички скуп. На последњој равни, сагласној појединачним варијантама, алтернирају спојеви: Стјепан Јакшић – Митар Јакшић – планинкиња вила (Б, 43), Мујо – Алија – вила (СНП II, 11), неименована браћа – вила Мандалина (Е, 132). Линија еквиваленције у овим примерима постоји само на нивоу успостављених релација, нема појединачних вертикалних оса. Браћа су здружена, иако се њихове сужејне функције раздвајају на жртву (Стјепан Јакшић и Мујо) и насилника, братоубицу (Митар и Алија). Стјепан и Мујо, односно Митар и Алија, ипак нису синоними, не формирају два посебна парадигматска ланца. Као и остала браћа у српској епизи (Марко и Андрија, Грујица и Татомир, Нинко и Никола, итд.), најпре успостављају међусобну синтагматску везу, па онда са осталим паровима браће образују исти асоцијативни скуп. Певач никада неће братском релацијом повезати нпр. Стјепана и Алију, Грују и Мују, Нинка и Татомира, увек ће узимати целе спрегe, са малим варијацијама у номенклатури.

Слично формирање парадигматских скупова од парова јунака или противника може се уочити и у варијантама о сестрићу који спасава ујака (СНП III, 29; СНП III, 30; СНП IIр, 71). Непријатељ позива гласовитог јунака на мирeње или братимљење, предлажући да ниједан од њих не обавести нити поведе свог сестрића, младог, силног јунака, наводно кавгацију и пијаницу. Лукави противник се оглуши о договор, а наивни ујак, усамљен или са малобројном пратњом, лако упада у замку. Спасава га сестрић, који незван упада у противнички табор. Протагонисти овог модела групишу се у два парна скупа. То су дијаде ујака и сестрића распоређене у два табора: Јанко и Секула (СНП III, 30; СНП IIр, 71), односно Иво Сијењанин и Маријан (СНП III, 29) – на позитивном полу, а Мујо и Танковић Осман (СНП IIр, 71), Панца од Удбине и Арнаут-Осман (СНП III, 29) и Мујо од Крајине и Грубац Осман-ага (СНП III, 30) – међу противницима. Парови су и на једној и на другој линији синономни, међусобно

⁴ Парне синтагматске везе, успостављене међу ликовима једне песме, образују се као комплементарне или антагонистичке дијаде. Више о природи и типовима ових релација у: Петковић 2013: 85–95.

заменљиви. Троструко формулативна синтагматска парна спрега, успостављена на нивоу делокруга (жртва – спасилац), на равни сродничких односа (ујак – сестрић) и на нивоу номенклатуре (Јанко – Секула, Иво – Маријан), постаје елемент једног парадигматског скупа. Симетрично, успоставља се и друга вертикална линија коју такође сачињава формулативна дијада на нивоу делокруга (противнички владар/вођа – његов заточник/помоћник) и на разини истог типа сродништва (ујак – сестрић), док је најлабавији спој имена противничког пара.

У оваквим паровима, заправо, најмање је стабилно повезивање имена. Пример такође може бити веза жртва – спасилац, односно ујак – сестрић, која се у неким сижеима конкретизује нетипичним повезивањем имена. Нпр. Марков сестрић је формулативно Змај Огњени Вук или млади Турчин. Међутим, у песми бр. 110 Милутиновићеве *Пјеваније*, именован је као Драгиша, чиме је разбијена формула на нивоу номенклатуре.

Други пут сачувана је само веза имена, док је раскинута типична релација на равнима делокруга и сродништва. Традиција је фиксирала генеалогску линију Момчило – Јевросима – Марко, именујући Момчила Марковим ујаком, а Јевросиму мајком нашег највећег јунака. Међутим, у два варијантама о Марковом мегдану против „ваљеног” Филипа (Е, 124; СНП Пр, 57), Момчило постаје Марков побратим, а у старијем запису Маркова љуба преузима типично име Маркове мајке (Самарција 2008: 298). Тројна веза на равни номенклатуре је сачувана, али су заборављени „прави” рођачки односи. И када су имена надјачала функционалне или сродничке односе и када су они потиснули номенклатуру, као у поменутом примеру из *Пјеваније*, говоримо о непотпуној парадигматици. Нетипичне варијације на било којој од ових равни доживљавају се као грешка, исклизнуће.

Поменуто је да се појединачни асоцијативни нивои заснивају на еквиваленцији делокруга, функција, имена и сл., а вишеструки асоцијативни нивои на синонимији хоризонтално спрегнутих ликова, тј. на сличности синтагматских релација. Треба додати и да парадигматски низ и веза знака с неприсутним јединицама система (Sosir 1989: 147) постоји и изван поменутих критеријума уланчавања. Један јунак асоцира на другог иако нису на истој епској сцени, у истом сижеу, нити их повезује иста сижејна функција. Нпр. синовица или ћерка Ива Црнојевића, протагониста је сижеа о невести која не жели да ступи у брак док женик не пусти робље из тамнице (варијанте о женидби Влашића Радула / бега Шумадинца – СНП VI, 44; СНП Пр, 91). Чувено презиме активира колективно сећање на јуначку породицу и дозива угледне претке, а та номенклатура предочава, на самом почетку варијанте о њеној удаји, да ће бити речи о моралној, јуначкој, а не пасивној невести.

Секула оцртава и лик ујака Јанка, чак и ако овај други није поменут у песми. Три добра јунака „Попијевке од Свилојевића” (Б, 46) јесу Марко Краљевић, Секула сестричић и млади Свилојевић. Марково име је пореметило устаљени тројни низ⁵ истиснувши Јанка (Костић 1939: 6), али га је Секулина атрибуција „вратила” у песму. „Сестричић” није само окоштали апелатив уз име младог јунака него и копча са Јанком, знак који сугерише успостављање асоцијативног низа.

Још један тип парадигматских релација успоставља се ре-актуализацијом једног сижеа у другом. Мада за оделите епске песме није карактеристично памћење и преношење садржаја из песме у песму, спорадично се појављују мотиви који експлицитно упућују на неки други, условно речено, „старији” сиже. Нпр. једна рукописна варијанта о победи најмлађег јунака над хваљеним придошлицом (СНП Пр, 55) почиње разговором Марка, Милоша и Рада Облачића о јунаштву и добијеним мегданима. Раде подсећа „да се Марко једном препануо / од некаква Љутице Богдана”. Тешанова песма о неоствареном мегдану, на коју се алудира, усвојена је као део традицијског фонда. Марко постаје спона ликова два различита сижеа.

Познати мегдан између Марка и Мусе Кесеције добио је својеврсни „наставак” кроз дуел нашег највећег јунака и Ђема Брђанина. Упадљиво је суседство и „хронолошки” поредак ових песама у Вуковој збирци (СНП II, 67 и СНП II, 68). Ђемо тражи Марка, инсистира на борби, вођен жељом за осветом:

„’Ако Бог да и срећа јуначка,
Совра ће му у крв огрезнути,
Бога ми ћу њега објесити
Баш о вратим’ бијела Прилипа;
Давно ми је брата погубио,
Погубио Мусу кесецију”’.

Видљивије је преливање садржаја из једне песме у другу у кругу песама о Косовском боју. Један такав пример потцртао је већ 1859. Гилфердинг уносећи у свој путопис кроз Херцеговину, Босну и Стару Србију две бугарштице из *Дубровачког рукописа* – једну о свађи Милоша Кобиловића и Вука Бранковића, а другу о погибији кнеза Лазара и Милоша Кобиловића на Косову.⁶ Он уочава да друга песма отворено упућује на прву (Гилфердинг 1972: 182). Наиме, Вук Бранковић прети Милошу да ће му наплатити све зубе, што је алузија на садржај бугарштице о свађи

⁵ О тројним нивовима побратима и рођака више у: Петковић, Данијела. „Тријаде у српској епизи”. *Промисања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања*. Ур. Бошко Сувајџић и Бранко Златковић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014. 191–205.

⁶ Другу песму Богишић је уврстио у свој зборник под бројем 1, а другу (24. из *Дубровачког рукописа*) планирао је да објави у другој књизи зборника (Богишић 2003: 126).

Лазаревих кћери и сукоб њихових вереника у којем је Милош Вуку избио два зуба.

Сукцесивни сижеи песама косовског круга сугеришу стално присутну свест о целини⁷ и истим јунацима, чија се биографија, у последњој фази, пред погибију, склапа од хронолошки поређаних секвенци. Мусић Стеван подсећа на кнежеву клетву, извештаји о Милошевом подвигу и Вуковој издаји надовезују се на клевету и заклетву пред битку, а слике које затичу жене на разбоју опонирају сценама испраћања јунака у бој. Дијахронијска линија која спаја појединачне песме у заједнички круг успоставља се истовремено на тематском и идејном нивоу, као и на равни ликова⁸.

Из свега реченог, може се закључити да вертикале епских ликова, односно низови које успостављају јунаци различитих песама, настају на основу сличности делокруга, функција, имена, итд. Најчешће се повезују појединачни ликови, али нису ретке и вишеструке везе које увршћују у исти скуп устаљене парове или тријаде. У ланац се равноправно укључују и „невидљиви”, „неприсутни” елементи, тј. јунаци дозвани асоцијативно, преко познатог, подразумеваног епског садржаја или преко номенклатуре других јунака. Испоставља се да је парадигматско и синтагматско повезивање ликова немогуће одвојити. И вертикално и хоризонтално уланчавање одвија се истовремено, мада је ово друго видљивије. Тако се структурише чврста мрежа, целовит систем, на коме почива епска сижетика.

Извори и литература

Б – Богишић, Валтазар. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Београд: Гласник Српског ученог друштва, 1878.

Е – Геземан, Герхард. *Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама*. Сремски Карловци, 1925.

СНП II – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. II. Сабрана дела. Књ. 5. Радмила Пешић, прир. Београд: Просвета, 1988.

СНП III – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. III. Сабрана дела. Књ. 6. Радован Самарцић, прир. Београд: Просвета, 1988.

СНП IV – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. IV. Сабрана дела. Књ. 7. Љубомир Зуковић, прир. Београд: Просвета, 1986.

⁷ Тематско-мотивску повезаност појединачних песама о Првом косовском боју поткрепљују и покушаји склапања јединственог епа, тзв. „Лазарице”. Искрпну библиографију ових спева доноси С. Самарција (2009: 76).

⁸ Соња Петровић истиче да су управо жене које примају извештаје после боја временски и просторни медијатори, споне између одиграних догађаја и тренутка певања о њима (Петровић 2001: 37).

СНП VI – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. VI. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1935.

СНП VII – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. VII. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1935.

СНП VIII – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. VIII. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1936.

СНП IX – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. IX. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1936.

СНП IIр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књ. II. Живомир Младеновић и Владан Неђић, прир. Београд: САНУ, 1974.

СНП IIIр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књ. III. Живомир Младеновић и Владан Неђић, прир. Београд: САНУ, 1974.

СНП IVр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књ. IV. Живомир Младеновић и Владан Неђић, прир. Београд: САНУ, 1974.

ПЦХ – Милутиновић, Сима Сарајлија. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Добрило Аранитовић, прир. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“, 1990.

Богишић, Валтазар. Предговор. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Валтазар Богишић. Горњи Милановац: ЛИО, 2003. 1–142.

Гиљфердинг, Александар. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Издавачко предузеће „Веселин Маслеша“. 1972. Доступно на: <http://www.scribd.com/doc/30576540/Aleksandar-Giljferding-Putovanje-Po-Hercegovini-Bosni-i-Staroj-Srbiji>, 30. 12. 2103.

Gremas, Alžirdas Žilijen. „Aktanti, akteri, figure“. *Strukturalni prilaz književnosti*. Ur. Milan Bunjevac. Београд: Nolit, 1973. 98–122.

Ibersfeld, An. „Aktancijalni model u pozorištu“. *Moderna teorija drame*. Ur. Mirjana Miočinović. Београд: Nolit, 1981. 84–117.

Jakobson, Roman. *Lingvistika i poetika*. Београд: Nolit. 1966.

Костић, Драгутин. „Два косовска циклуса“. *Прилози проучавању народне поезије*. VI, 1–2 (1939): 1–18.

Lotman, Jurij. M. *Struktura umetničkog teksta*. Београд: Nolit, 1976.

Меденица, Радосав. *Бановић Страхиња у кругу варијаната и тема о невери жене у народној епизи*. Посебна издања. Књ. CCCLXXXI. Београд: САНУ, 1965.

Петковић, Данијела. „Кохезија епских ликова”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 42/2. том I. Београд: МСЦ, 2013. 85–95.

Sosir, Ferdinand. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit, 1989.

Петковић, Данијела. „Тријаде у српској епици”. *Промисљања традиције. Фолклорна и литерарна истраживања*. Ур. Бошко Сувајцић и Бранко Златковић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014.

Петровић, Соња. Предговор антологији *Косовска битка у усменој поезији*. Соња Петровић. Београд: Гутенбергова галаксија, 2001.

Самарџија, Снежана. *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

Самарџија, Снежана. „Кнежопољска ’Лазарица’ – историја (и) традиције”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. 75 (2009): 75–110.

Danijela Petković

Verticals of Epic Characters

Summary

This paper examines various types of paradigmatic series of characters in epic poetry. Vertical sets are formed i.e. by characters from different poems connected by the same scope, function or syuzhet position. The hierarchic layering of each such set is conditioned by the depth structure of individual syuzhet models. The selection of epic characters included into a vertical series is limited by horizontal (syntagmatic) connections established between the characters in a single poem (customary couples, triades) and the naming (national or ethnic isomorphy, typical names). Paradigmatic relations subsume implicit connections as well, i.e. associative inclusion of absent characters in a certain series.

Key words: vertical series, paradigmatic connections, characters of epic poems, syuzhet model.

Примљено: 25. децембра 2014.

Прихваћено за објављивање: 31. јануара 2015.